

İSLAM'DA TİCARİ VE AHLÂKÎ PRENSİPLER*

A. İSLAM'DA TİCARETE VERİLEN ÖNEM

İslâm'da ticaret; helâl kazanç yollarından biridir. Nitekim Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de, insanlara alışverişi helâl kıldığını bildirir.¹ Cuma namazını kıldıktan sonra rızıklarını kazanmak üzere yeryüzüne dağılıp, "Allah'ın lütfundan (rızıkından) talep etmelerini ister² iç ve dış ticareti teşvik eder.³ Haccın hikmetleri arasında "dünyevî ve uhrevî menfaatlerini görmeyi ve elde etmeyi"⁴ de sayar. Hacda ticaretin ibadet samimiyetiyle bağdaşmayacağını düşünerek, ticaret yapmaktan kaçınanlara, "(Hac mevsiminde ticaret yaparak) Rabbinizin lütuf ve keremini istemekte size bir günah yoktur."⁵ diye cevap verir. Diğer yandan ticaret erbabına ticarî işlerini yürütürlerken, Allah'ı zikretmek, namaz kılmak ve zekât vermek gibi, dinî ve toplumsal görevlerini aksatmamaları gerektiği mesajını verir.⁶ Ayrıca, "Birbirlerinin mallarını haksız yollarla alıp yememelerini, bunun helâl olmayacağını; ancak karşılıklı rıza ile yapacakları ticaretin meşru ve helâl olacağını"⁷ ifade ederek, yapılması istenen ticaretin meşru ve helâl ölçülere uygun olması gerektiğine dikkatleri çeker.

Ticaretin tarihi, insanlığın tarihi ile yaşıttır denilebilir. Nitekim ilk insan ve ilk peygamber Âdem (a.s.)'ın, o günün şartlarına göre çiftçilik, dokumacılık, fırıncılık ve aşçılık yaptığı nakledilmektedir. Yine İdris (a.s.) terzilik, İbrahim (a.s.) kumaş ticareti, Nuh (a.s.) ile Zekeriyya (a.s.) marangozluk, İsa (a.s.) kunduracılık, Eyyüb (a.s.) çiftçilik mesleğinin öncüleri olmuşlardır. Ayrıca Davut (a.s.) zırh yapmış ve yaptığı zırhı satarak hem geçimini sağlamış, hem de sadaka vermiştir.⁸ Süleyman (a.s.) ise Yüce Allah'ın yardımıyla rüzgar enerjisinden ve cinlerin iş gücünden yararlanmış, göz kamaştırıcı sarayların inşası onun iktidarının simgesi olmuştur.⁹

Allah Resulü Hz. Muhammed (s.a.s.) de daha peygamberlik gelmezden önce Mekke'de ticaret yapmış, zaman zaman ülke dışına ticarî amaçlı seferlere çıkmış ve hayatının her alanında olduğu gibi, ticarî alanda da doğru sözlü ve dürüst kişiliği nedeniyle, "el-Emîn" yani "en güvenilir kişi" diye anılmıştır. Peygamber olduktan sonra da ticarî hayata ölçüler getirmiş ve "Doğru sözlü ve güvenilir tüccar, (ahirette) peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraberdir."¹⁰ buyurarak, müminlerden dürüst ticaret yapmalarını istemiş; kendisine hangi kazancın daha üstün olduğunu soranlara ise; "Kişinin elinin emeği ve dürüst yapılan alışverişidir."¹¹ şeklinde cevap vermiştir. Mekke'den Medine'ye hicret ettiklerinde de yaptıkları en önemli icraatlarından biri, daha sonra "Medine Pazarı" adını alacak olan bir pazar kurmak olmuştur. Pazar yeri olarak da kabristan bölgesini seçmiş; böylece sabahleyin işinin başına geçen esnafın (tüccarın), ölümü hatırlayarak dünya lezzetlerine sorumsuzca ve sınırsızca

* Dr. Muhlis Akar, Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı.

¹ Bakara, 2/275.

² Cuma, 62/10-11.

³ Müzzemmil, 73/20; Fatır, 35/12; Rûm, 30/46.

⁴ Hacc, 22/28.

⁵ Bakara, 2/198.

⁶ Nûr, 24/37.

⁷ Nisa, 4/29.

⁸ Yavuz, Yunus, Vehbi; Çalışma Hayatı ve İslâm, Tuğra yay. İst.1992, sh. 26; Akar, Muhlis; Sosyal Siyaset Açısından Tüketime Farklı Bir Yaklaşım (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2000, sh. 179-180.

⁹ Neml, 27/40.

¹⁰ Tirmizi, Büyü, 4; Dârimî, Buyu, 8.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, Müsned, Çağrı Yay. 2. Bsk., III, 466; IV, 141.

dalmalarının önüne geçmeyi hedeflemiştir.¹²

İslam'da bu şekilde meşru ve helâl ticaret teşvik edildiği, doğru ve güvenilir tüccarlar övüldüğü için, sahabe-i kiram da ticaretle iştigal etmişler, kendi el emekleri ve alın terleriyle geçimlerini sağlamaya çalışmışlardır. Hz. Ebu Bekir, Peygamber döneminde ticaretle uğraşmıştır. Yine Hz. Osman, Zübeyr, Abdurrahman b. Avf gibi seçkin sahabiler ticaret yapmışlardır. Çünkü onlar, çalışıp üretmeden, harcayıp tüketmeyi kabul etmemişlerdir. Örneğin, Abdurrahman b. Avf, Medine'ye gittiğinde, Resûlullah (s.a.s.) onu, Said b. er-Rebî el-Ensârî ile kardeş yapmıştı. Said zengindi. Abdurrahman'a şöyle dedi: "Malımı seninle yarı yarıya paylaşayım ve seni evlendireyim." Abdurrahman ise, bu teklifi kabul etmedi ve; "Allah malını ve ehlini bağışlasın. Sen bana pazarın (çarşının) yolunu göster" dedi. Pazara gitti; yağ, peynir vs. alıp sattı, kâr ederek geri döndü.¹³

Hz. Ömer de halifeliği döneminde zaman zaman pazarı denetlerdi. Orada bazen sadece yabancıları bulur, bundan dolayı üzüldü. Daha sonra halkı topladığında ticareti bırakmalarından dolayı onları kınar ve ikaz ederdi. Halk ise ihtiyaçları olmadığı için ticareten çekildiklerini söyleyince; "Allah'a yemin olsun ki, siz çarşı/pazarı terk ederseniz, erkekleriniz yabancı erkeklere, kadınlarınız da yabancı kadınlara muhtaç olurlar." der ve ticarete yönelmelerini isterdi.¹⁴

İslâm bilginleri de ticareti insanların aslî kazanç yolları arasında saymışlardır. Meselâ Maverdî, kazanç yollarının üç olduğunu söyler ve bunları, "ziraat, ticaret ve sanat" olarak sıralar. İmam-ı Şafii ise bunlar arasında ticaretin ön planda geldiğini belirtir.¹⁵ İmam-ı Azam Ebû Hanife, döneminin önde gelen tüccarları arasında idi.

Diğer yandan tarihe baktığımızda, ticaretin Müslümanlar tarafından sadece bir geçim yolu değil; aynı zamanda İslâm'ı tebliğ etme vasıtası olarak da yapıldığını görürüz. Dünyanın en uç noktalarına kadar İslâm'ın, Müslüman tüccarlar vasıtasıyla ulaştığı bir gerçektir. İslâm medeniyeti, Avrupa'ya ilk defa İspanya ile adımını atarken, bunda Müslüman tüccarların rolü göz ardı edilemeyecek kadar büyük olmuştur. Aynı şekilde Afrika, Asya ve Avrupa'nın birçok bölgelerine İslâmiyet, Müslüman tüccarlarla girmiştir.

B. TİCARÎ VE AHLAKÎ PRENSİPLER

Şüphesiz helâl ve meşru bir ticaret yapabilmek için ticarî prensipleri, diğer bir ifadeyle ticaret ahlâkını öğrenmek şarttır. Bu prensip ve ahlâkî ölçüler kısaca şunlardır:

1- Müşteriyi aldatmamak

Tacir, dürüstlüğü ve doğru sözlülüğü ile müşteriye güven vermelidir. Resûlullah (s.a.s.) doğru sözlü ve güvenilir tüccarı,

"Doğru sözlü ve güvenilir tüccar (ahirette) peygamberler, siddikler ve şehitlerle beraber bulunacaktır."¹⁶ hadisiyle övmüştür.

¹² Kallek, Cengiz; Devlet ve Piyasa, Bilim ve Sanat Vakfı yay., İstanbul 1992, sh. 30-33.

¹³ el-Misrî, Refik, Yunus; Usûlu'l-İktisadi'l-İslâmî, Beyrut, 1989, sh. 127.

¹⁴ el-Misrî, a.g.e., sh. 128.

¹⁵ Kartal, M., Abidin; R.N.'dan İktisadi Prensipier, Yeni Asya yay., İstanbul, 1995, sh. 124.

¹⁶ Tirmizi, Büyü, 4; İbn Mâce, Ticârât, 1.

Müşterinin gafletinden veya bilgisizliğinden faydalanıp, sağlam ve kullanışlı olmayan bir malı ona satmak İslâm ahlakıyla bağdaşmaz. Nitekim bir gün Peygamberimiz (s.a.s.) pazarı dolaşırken, tahıl satan birisinin yanına gelmiş, elini buğday yığınınına daldırılmış, altının ıslak olduğunu görünce sormuş: "Nedir bu?" Satıcı: "Yağmur yağmıştı, ondan dolayı ıslandı." diye cevap verince; Resûlullah: "Niçin o ıslak tarafı halkın görebilmesi için üste getirmedi?" diye sert bir şekilde mukabelede bulunduktan sonra: "Bizi aldatan bizden değildir"¹⁷ ikazını yapmış ve;

"Kusurlu bir malı, ayıbını söylemeden satmak, bir Müslümana helâl olmaz."¹⁸ buyurmuşlardır.

Bu nedenle Müslüman tüccar, kalitesiz malı, kaliteli malla karıştırmamalı, kötüyü iyiden ayırmalı, malın kusuru varsa açıkça söylemelidir. Allah Resûlünün şu hadisini hiçbir zaman unutmamalıdır: "Alıcı ve satıcı doğru söyler, her şeyi açıkça ortaya koyarlarsa, alışverişleri helâl ve mübarek olur."¹⁹

2- Yalan yere yemin etmemek

Ticarî maksatla veya başka maksatla yalan söylemek, yalan yere yemin etmek, Allah'ın yüce adını O'nun haram kıldığı hususlarda kullanmak, basit menfaatler için insanları, "vallahî, billahî... vs." diyerek, "Allah (ın adı) ile aldatmak"²⁰, daha sonra yaptıkları, "yeminlerini az bir bedele satmak..." büyük günahlardandır. "Kıyamet gününde Yüce Allah bunlarla konuşmayacak, yüzlerine rahmet nazarıyla bakmayacak, onları temize çıkarmayacaktır. Ve onlar için çok acıklı bir azap olacaktır."²¹ Nitekim Peygamberimiz (s.a.s.) de bir hadislerinde;

"Üç kişi vardır ki, kıyamet gününde Allah onlarla konuşmayacak, onlara (rahmet nazarıyla) bakmayacak, onları tezkiye de etmeyecektir. Ve onlar için elim bir azap vardır." Râvi diyor ki; Resûlullah bunları üç defa okudu. Ebû Zerr, "Adları batsın! Umduklarına ermesinler! Kim onlar ya Resûlellah?" diye sorunca, Resûlullah; "Bunlar, elbisesini kibirle yerlerde sürüyen, yaptığı iyiliği başa kakan ve yalan yere yemin ederek, ticaret malını fahiş bir fiyatla satmaya çalışanlardır."²² buyurmuşlardır.

3- Hileli ölçüp tartmamak

Ölçme ve tartma konusunda dürüst davranmak, hile yapmamak, eksik ölçü ve tartı ile satış yapmaktan sakınmak, Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde müminlere emredilmektedir.²³

Toplumları temelinden sarsan, çöküş ve yıkılışlarına sebep olan ahlâksızlık türlerinden biri de ölçü ve tartıda haksızlık yapmaktır.²⁴ Nitekim Kur'an-ı Kerim, Hz. Şuayb'ın peygamber olarak gönderildiği "Medyen-Eyke" halklarını helake götüren sebeplerden biri olarak, ölçü ve tartıda hile yapmalarını gösterir.²⁵

¹⁷ Müslim, İman, 164; Ebû Dâvûd, Büyü, 50.

¹⁸ İbn Mâce, Ticârât, 45.

¹⁹ Buharî, Büyü, 19.

²⁰ Fâtır, 35/5.

²¹ Âi-i İmrân, 3/77.

²² Müslim, İman, 171.

²³ Bk. Enam, 6/152; İsrâ, 17/35; Mutaffifin, 83/1; Şuara, 26/181-183.

²⁴ Akar, Muhlis; Kur'an-ı Kerim'e Göre Toplumların Helak Oluş Sebepleri ve Şekilleri (Yayınlanmamış Yük. Lisans Tezi), İstanbul, 1986, s. 73-75.

²⁵ Bk. Hud, 11/84-95; Şuara, 26/176-189; Rahman, 55/9; İsrâ, 17/35; A'raf, 7/185; Mutaffifin, 83/1-7.

4- İhtikâr (spekülasyon) yapmamak

Bir ticarî emtiayı (malı) pahalılaşması gayesiyle stoklayıp, piyasaya arzını geciktirmek anlamına gelen ihtikâr; fiyatların yapay bir şekilde yükselmesine ve normal piyasa seviyesinin üzerine çıkmasına sebep olur. İhtikâr yapmak, özellikle temel ihtiyaç maddeleri söz konusu olduğunda, toplumun zarar görmesine sebebiyet verdiği gibi, uzun müddet devamı hâlinde de sosyal ve iktisadî bunalımlara yol açabilir.²⁶ "Karaborsacı ne fena bir kuldür; fiyatların düştüğünü öğrenince üzülür, yükseldiğini duyunca da sevinir."²⁷ hadis-i şerifi, bu tip kimselerin ruhî durumunu ve insanlık bakımından düştüğü seviyeyi açık bir şekilde ifade etmektedir.²⁸

5- Müşteriye iyi davranmak

Alış-verişte alıcı ve satıcı birbirine iyi davranmalıdır. Bakara sûresi 280. âyetinde Yüce Allah:

وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةً فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

"Eğer borçlu darlık içindeyse, ona eli genişleyinceye kadar mühlet verin. Eğer bilerseniz, (borcu) sadaka olarak bağışlamanız, sizin için daha hayırlıdır." buyurarak satıcının, gerektiğinde müşterisinin lehine bazı özel durumlarda fedakârlıkta bulunmasının, kendi hayrına olacağını vurgulamaktadır. Peygamberimiz de;

"Satarken ve alırken, borcunu isterken ve öderken kolaylık gösteren kimseye, Allah merhamet eylesin."²⁹ hadisiyle, Allah'ın rahmet ve sevgisinin birbirine iyi davranan alıcı ve satıcıların üzerine olması için dua etmiştir.

6- Müşteri kızıştırmamak

Çoğunlukla malın fiyat ve sürümünü arttırmaya yönelik bir hile şeklinde ortaya çıkan neceş, bu yönüyle haksız rekabet çeşitlerinden biri sayılmaktadır. Şöyle ki, bir pazarlık esnasında satıcı ile anlaşmalı olan üçüncü bir kişi (veya kişiler), sanki alıcıymış gibi devreye girerek, gerçek müşterinin verdiği kadar yüksek bir fiyat teklif etmek suretiyle onu yanıltır. Böylece talip olduğu malı başkasına kaptırmak istemeyen ilk teklif sahibi ister istemez, daha yüksek meblağ ödemek zorunda kalabilmektedir. Bu durum pazarlık halindeyken olabileceği gibi, akdin kesinleşmesinden sonra da vuku bulabilmektedir.³⁰ İşte serbest rekabet ortamını zedeleyip haksız rekabete yol açan, kardeşlik ilişkilerini zedeleyen ve bir rantiyeye sınıfı oluşturarak, tüketicinin zarar görmesine zemin hazırlayan bu tür muameleler, Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır;³¹ "Bir malı alıyor görünerek, kıymetini (değerini) artırmayınız."³² "...Necesh yapmayın. Bir kimse kardeşinin pazarlığı üzerine pazarlık yapmasın."³³ gibi hadislerle, Müslüman tüccarın bu tür olumsuz davranışlardan sakınması gerektiği vurgulanmıştır.

²⁶ Kallek; a.g.e., sh. 56.

²⁷ Zebîdî, Sahih-i Buhârî Muht. Tecrid-i Sarih Terc. Diyanet İşleri Bşk. Yayınları / 449.

²⁸ Celâl Yeniçeri; İslâm İktisadının Esasları, Şamil Yay., İstanbul, 1980, s. 285.

²⁹ Buhârî, Büyü', 16.

³⁰ Cengiz Kallek; Devlet ve Piyasa, Bilim ve Sanat Vakfı yay., İstanbul, 1992, s. 30-33, 115.

³¹ Kallek; a.g.e., s. 116.

³² Buhârî, Büyü, 60; Müslim, Büyü, 13.

³³ Buhârî, Büyü, 58, 64, 70; Müslim, Büyü, 11.

7- Piyasaya arz edilmeden önce dışarıdan malları karşılayarak, üretici ve tüketicilere zarar vermemek

İslâm dini karaborsayı yasakladığı gibi, fiyatların sun'î (yapay) olarak yükselmesine sebep olan simsarlığı da yasaklamıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.), şehre dışarıdan mal getirenlerin yolda karşılanarak, ellerindekinin ucuza kapatılmasını menetmiş; böylelikle üretici ve tüketicilerin zarar görmelerini önlemiştir.³⁴ Bir hadislerinde; "Şehirli, köylü adına satış yapmasın, insanları kendi hâllerine bırakın, Allah onları birbirlerinden rızıklandırır."³⁵ buyurmuştur.

8- Ticarî işlemleri kayıt altına almak

Ticarî hayatta görülen kötü ilişkilerin ve olumsuz sonuçların nedenlerinden biri de tarafların antlaşma maddelerini açıklıkla yazmamalarıdır. İslâm, ölçü ve tartıda dürüst davranılmasını, taraflar arasında iyi niyet ve güvenin kurulmasını istemekle beraber; alış veriş ve borçlanma işlemlerinin yazılmasını da tavsiye etmiştir: Kur'an-ı Kerim'de bu konuyla ilgili olarak:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ

"Ey inananlar! Belli bir süreye kadar birbirinize borçlandığınız zaman onu yazın."³⁶ buyrulması, ticarî işlemlerin kayıt altına alınmasının önemine işaret etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in diğer ayetlerine nispetle oldukça uzun olarak nitelendirilebilecek bu ayette, borç ve alışveriş işlemlerinde anlaşmazlık çıkmasını önleyecek, alıcı ve satıcıları haksızlığa uğramaktan koruyacak belgelendirme, şahit tutma ve rehin gibi tedbirlerin alınması istenmektedir. Bu uygulamaların ne şekilde gerçekleştirileceği konusunda ayrıntılara kadar inilmiş olması da, konuya ne derece önem verildiğini göstermektedir. Devamındaki ayette ise,

"Eğer birbirinize güvenerseniz kendisine güvenilen kimse emanetini (borcunu) ödesin ve Allah'ın (emirlerine karşı gelmekten ve yasaklarını işlemekten) sakınsın..."³⁷ buyrulması ise, diğer alanlarda olduğu gibi ticarî alanda da güven duygusunun çok önemli bir unsur olduğu ve bunun kötüye kullanılmaması, istismar edilmemesi gerektiği mesajı vermektedir. Ancak güven duygusunun, doğruluk ve dürüstlüğü alabildiğince zedelendiği çağımızda, ister satıcı, ister alıcı olalım; ticarî işlem ve akitlerimizi kayıt altına almamız, diğer bir ifadeyle karşılaşılabileceğimiz anlaşmazlıklarda, hukukî açıdan belge niteliği taşıyabilecek vasıtaları kullanmamız gerekir.

C- SONUÇ

İslam'da ibadetler yalnızca namazla, oruçla sınırlı değildir. Yüce Allah'ın hoşnut ve razı olduğu bütün söz, fiil ve davranışlar geniş anlamda ibadet kapsamındadır. Bu bağlamda, kişinin yoldan bir taşı kaldırması veya yoldaki bir çukuru onarması, yükünü sırtına alamayan birisine destek vermesi, araca binemeyen hasta, yaşlı ve özürülere yardımcı olması ibadet olduğu gibi; kazancını helâl yoldan elde etmesi, İslâmî prensiplere uygun olarak ticarî ve iktisadî davranışlar sergilemesi, iş ve ticaret yapması³⁸ da geniş anlamda ibadettir.

³⁴ Kallek; a.g.e., s. 67.

³⁵ Buhârî, Büyü, 58, 64; Müslim, Büyü, 20; Ebu Davud, Büyü, 40; Tirmizi, Büyü, 17-18.

³⁶ Bakara, 2/282.

³⁷ Bakara, 2/283.

³⁸ Döndüren, Hamdi; Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali, Erkam Yay. İstanbul, 1993, sh. 8-9; Bk. Buhârî, Nefekât,

Bu itibarla İslâmî prensiplerle bağdaşan tüm ekonomik faaliyetlere katılma hakkını, İslâmiyet insanlara tanımıştır. Ancak, ticarî faaliyetlerin dürüst, yararlı ve güven içerisinde yürütülmesini sağlamak amacıyla, bu faaliyetlere ilişkin bazı kurallar da getirmiştir. Bunlar iş adamı ve ticaret erbabı tarafından benimsenip tatbik edildiği takdirde, piyasada görülen birçok bozukluk ve aksaklıklar kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Çünkü İslâm'da ticaret, ahlâkî değerlerle iç içedir. Kişinin yücelmesini ve daha uygar bir şahsiyete dönüşmesini sağlayan bu değerler bir kenara itilirse; o takdirde piyasada tanık olunan rüşvet, yolsuzluk, haksız kazanç, borcunu ödememe, vb. kötülük ve çirkinlikleri, sadece yasal tedbirlerle ve cezalarla önlemek mümkün olmaz.

Kur'an-ı Kerim'de geçmiş milletlerin çöküş ve yıkılış nedenleri arasında sayılan ticarî ahlâksızlık ve haksızlıklardan sakınılmalı, ticarete ahlâkî prensiplere riâyet edilmelidir. Unutulmamalıdır ki, ekonomik dengeleri bozmak, haksız kazanç ve rant sağlamak, ölçü ve tartıda hile yapmak, müşteriye (tüketiciyi) aldatmak, ekonomik gücü kötüye kullanmak vs. gibi, yapanı Yüce Allah'ın rızasından uzaklaştıran durumlar, her çağın ticarî ve iktisadî problemleridir ve milletleri çöküş ve yıkılışa götüren sebeplerdendir.

Şüphesiz Müslüman bir iş adamı (tüccar) nın kişisel menfaatlerini düşünüp koruması, onun en doğal hakkı olmakla beraber; yasal ve doğal haklarından yararlanırken, başkalarına zarar vermekten de kaçınması gereklidir. Ayrıca, hak ettiğinden daha fazlasını kazanmaya talip olmamalı, işçilerinin haklarını tam ve zamanında ödemeli ve müşterilerine de makul fiyattan mal satmalıdır. İş ilişkilerinde dürüst olmalı, yanıltıcı ve aldatıcı reklam kampanyalarından sakınılmalı, verdiği sözü tutmalıdır. Ekonomik gücünü bir baskı ve tahakküm aracı olarak kullanmamalıdır. Kısacası Müslüman bir iş ve ticaret adamı, her şeyiyle emniyet ve güven insanı olmalıdır.